

УДК 347.24

В.Л. ЯРОЦЬКИЙ, докт. юрид. наук, проф.,
 Національний університет «Юридична академія
 України імені Ярослава Мудрого»

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ТА МАЙНОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Ключові слова: механізм правового регулювання, саморегулювання, правові засоби, правочини, цивілістичні конструкції, особисті немайнові права, майнові права, механізм виникнення правовідносин

Досить детально вивчена на рівні досліджень у галузі загальної (інструментальної) теорії права, категорія «механізм правового регулювання» залишається малодослідженою у цивілістиці. Визначення специфіки регламентаційного впливу механізму правового регулювання на відповідні групи відносин, що становлять предмет цивільного права, в сучасних умовах є актуальним. Окремі правові засоби, що визначають його елементний склад і значення як загальноцивілістичної категорії, завжди були предметом пильної уваги вітчизняних цивілістів. Зокрема, дослідження у цьому напрямі здійснювали О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Я.М. Шевченко та інші науковці. Останнім часом досить активно проблеми правового регулювання цивільних відносин в Україні розглядає С.О. Погрібний. В своїх статтях він аналізує висловлені в літературі думки щодо розуміння категорії «правове регулювання», визначає його принципи та механізми. Зокрема, правник пропонує нові підходи щодо об'єкта цивільно-правового регулювання, його суб'єктів, а також об'єктивних та суб'єктивних ознак. Разом із тим, без детального розгляду у вітчизняній цивілістиці досі залишилась проблематика єдності та диференціації механізмів правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин, а у їх межах – порівняльна характеристика механізмів виникнення особистих немайнових та майнових прав відповідно.

Для позначення структурно-динамічних аспектів нормативно-організаційного впливу права на суспільні відносини, що підлягають регламентації, понятійний апарат інструментальної теорії права було збагачено категорією «механізм правового регулювання», що має міжгалузеве значення. Вона була термінологічно сконструйована і введена в правовий вжиток Н.Г. Александровим. Аналізуючи питання регулятивного впливу права на регламентовані ним суспільні відносини, він запропонував розглядати її як категорію, що опосередковує взаємодію комплексу правових засобів, котрі забезпечують динаміку (рух) правовідносин. Відомі й інші підходи до визначення її особливостей. С.С. Алексєєв визначає механізм правового регулювання як «взяту в єдності систему правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини». Р.К. Русинов і А.П. Семітко пропонують розглядати механізм правового регулювання як «систему юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання». На думку А.В. Малька, «механізм правового регулювання – це система правових засобів, організованих найбільш послідовним способом із метою подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права». Із аналізу наведених визначень випливає, що загальним для них є розгляд механізму правового регулювання саме як системи правових засобів, за допомогою яких здійснюється процес результативного правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування (власне їх правового регулювання).

Одну з проблем складає сфера термінологічного позначення та застосування категорії «механізм правового регулювання» у цивілістиці. Категорія «механізм правового регулювання цивільних відносин» має загальнокатегоріальне значення, а тому її доцільно термінологічно визначити як «механізм цивільно-правового регулювання». Разом з тим, необхідність позначення специфіки впливу вказаного механізму на окремі групи цивільних відносин викликає потребу у конструюванні відповідного предметно визначеного термінологічного словосполучення. В таких випадках доцільно застосовувати категорію

«механізм правового регулювання» у фразеологічному поєднанні з чітко окресленою сферою його (у цьому випадку локального) регламентаційного впливу. Маючи на увазі саме такий ракурс можливого використання розглядуваної категорії в цивілістичних дослідженнях, для позначення його впливу на сферу речових відносин Л.Ю. Василевська вживає термінологічне словосполучення «механізм речово-правового регулювання». З аналогічних міркувань виходить і В.В. Меркулов, оперуючи у вказаному контексті словосполученнями «механізм регулювання товарно-грошових відносин» і «механізм регулювання майнових відносин». Цей перелік може бути продовжений категоріями механізмів правового регулювання: *особистих немайнових, речових, зобов'язальних, договірних, деліктних відносин* тощо. Можна висловлювати різні міркування стосовно доцільності введення в категоріальний апарат цивілістики наведених і подібних словосполучень, але можливість застосування розглядуваної категорії не тільки у «глобальному» (загальноцивілістичному аспекті), але і в «локальному» значенні (для ілюстрації специфіки забезпечуваного ним регламентаційного впливу на окремі групи *особистих немайнових* і *майнових відносин*) є очевидною. Виходячи з цього, можливість використання категоріальних словосполучень «механізм правового регулювання *особистих немайнових відносин*» і «механізм правового регулювання *майнових відносин*» є доцільною. Їх застосування у цивілістичних дослідженнях забезпечує можливість відмежування механізмів правового регулювання споріднених, але все ж окремих груп цивільних відносин. Мова йде про відносини, у межах яких відбувається виникнення та здійснення особистих немайнових прав, з однієї сторони, і аналогічні соціально-правові зв'язки, що складаються між суб'єктами цивільного права з приводу майна та майнових прав, з другої.

Порівнювані механізми мають відмінності перш за все, враховуючи специфіку формування їх нормативної основи, яка безпосередньо впливає на механізм виникнення правостановлюючих (як особистих немайнових, так і майнових відносин) відносин. З точки зору юридичної техніки певні відмінності має

конструювання нормативних та індивідуальних приватно-правових актів, норми яких забезпечують механізми виникнення особистих немайнових та майнових прав. Їх спорідненість полягає у тому, що виникнення особистих немайнових та майнових прав можливе лише у відповідності з типовими модельними схемами (тобто цивілістичними конструкціями), закладеними у нормах права (тобто на нормативному рівні). Разом із тим, механізм виникнення особистих немайнових прав підпорядковується переважно нормативному регулюванню, а частка участі самих учасників цивільних відносин у впорядкуванні (на рівні саморегулювання) особистих немайнових відносин є незначною. На відміну від них, у майнових відносинах механізм правоустановлення взагалі не мислиться без застосування (поряд з нормативно-правими актами) відповідних актів саморегулювання. Характер та обсяг всіх категорій особистих немайнових прав закріплюється лише нормативно задля їх найбільшої *універсалізації*. Метою такого законодавчого підходу є забезпечення учасникам цивільних відносин рівних можливостей щодо набуття та здійснення особистих немайнових прав.

Майнове право, навпаки, підлягає *індивідуалізації* самими учасниками майнових відносин шляхом визначення ними його змістовних характеристик. Зокрема, загальна модельна схема будь-якого майнового права є нормативно визначеною (а відтак абстрактною), а її конкретика (з точки зору характеру та обсягу) визначається у кожному випадку самими учасниками шляхом закріплення у положеннях відповідного акту саморегулювання (умовах договору або одностороннього правочину чи реквізитах цінного папера). Найбільш поширеними базовими цивілістичними конструкціями правоустановлення та інструментами формалізації майнових прав постають договори та односторонні правочини. Кожна базова цивілістична конструкція підлягає застосуванню у відповідних механізмах правоустановлення. Їх базовий характер полягає у тому, що основна модельна схема побудови майнових прав, є незмінною (базовою) і у переважній кількості випадків повинна характеризуватись відповідністю закріпленим нормативно модельним характеристикам окремих категорій

майнових прав. Їх конструкційна специфіка визначається змістовними характеристиками і з точки зору їх законодавчої модельної побудови і наступного реального втілення у окремих правочинах, завжди є незмінною, притаманною окремим їх видам. Можливість їх реального втілення у відповідних правочинах (найчастіше договорах) обмежена необхідністю вибору учасниками цивільних відносин нормативних (модельних) схем побудови майнових прав у межах поименованих договорів. Зняття цих обмежень здійснюється за рахунок закріплення принципу свободи договору та надання учасникам цивільних відносин можливості конструювання умов непоименованих договорів згідно своїх запитів та потреб. Можливість змістовної варіативності такого конструювання забезпечує видове режимне (як визначене положеннями встановленого для них видового правового режиму) моделювання відповідних цивілістичних договірних конструкцій.

Безпосереднє втілення нормативно визначених типових модельних схем на рівні локального самоделювання здійснюється шляхом вчинення правочинів. На відміну від нормативного (типового, модельного) локального моделювання носить індивідуальний характер і передбачає активність самих учасників майбутніх майнових відносин як його суб'єктів. Однак не викликає сумніву, що це все ж *самоделювання*, оскільки нормативно визначена поведінка учасників майнових правовідносин остаточно моделюється і закріплюється шляхом вчинення правочину на рівні індивідуально змодельованих змістовних характеристик майнових прав та кореспондуючих їм обов'язків. У цьому розрізі, з точки зору юридичної техніки, договори, односторонні правочини та цінні папери постають як конструкції втілення одиничних модельних схем, «мозаїчне» поєднання яких забезпечує найбільш максимальне задоволення найрізноманітніших інтересів учасників майнових відносин.

Як приклад, розглянемо цінні папери – найбільш малодосліджену цивілістичну конструкцію, застосування якої забезпечує виникнення відповідних категорій посвідчених ними майнових прав. Будь-який цінний папір у розглядуваній площині є органічним поєд-

нанням змістовно варіативних «прав з паперу» і статичних «прав на папір». Адже варіативність останніх обмежена можливістю вибору емітентом документарної або бездокументарної форми випуску та обігу цінних паперів. Таким чином, обмежена варіативність «прав на папір» визначає цивілістичну конструкцію цінних паперів як статично-базову, для якої характерна можливість втілення лише двох варіантів моделей побудови прав на цінні папери (визначених документарною або бездокументарною формами їх фіксації), право вибору яких належить емітенту. Це можуть бути моделі побудови права власності на документарний цінний папір або зобов'язально-депозитарних прав, характерних для бездокументарної форми їх випуску та обігу. Моделювання на базі вказаної статично-базової їх типової схеми окремих комбінаторно-видових цивілістичних конструкцій цінних паперів здійснюється шляхом напластування на одну з вказаних двох моделей (документарної і бездокументарної) побудови «прав на папір» однієї із можливих варіативно-видових модельних комбінацій побудови «прав з паперу». За рахунок такого комбінування кожен з цінних паперів відповідної їх групи, зберігаючи базово-статичну (документарну або бездокументарну) модель, набуває принципово відмінну від інших їх різновидів (навіть у межах однієї групи) змістовно-конструкційну специфіку з точки зору побудови посвідчених ними «прав з паперу».

Інструментальний характер правової природи цінних паперів як документів, що мають істотне значення або для *виникнення*, або для передачі, або для здійснення посвідчених ними майнових прав, вперше підкреслив російський правник дореволюційного періоду Н.Й. Нерсесов. Враховуючи час написання його роботи, ця вдала сентенція стосувалась лише документарних цінних паперів, але з певними обмовками (і з урахуванням запропонованого підходу) в сучасних умовах підлягає поширенню і на бездокументарну форму їх випуску та обігу. Вживаний правником сполучник «або» у ході його буквального тлумачення в наш час припускає помилкове його сприйняття як зазначення альтернативності значущості документа або для виникнення, або для пере-

дачі, або для здійснення відповідного права. Тому для надання наведеному твердженню логічної і текстуально-термінологічної завершеності в сучасній його інтерпретації слід уживати єднальний сполучник «і». Враховуючи це зауваження і виходячи з інструментальних особливостей їх правової природи, цінні папери мають суттєве юридичне значення і для виникнення, і для передачі, і для здійснення виражених у їх змісті майнових прав.

Механізм виникнення майнових прав, посвідчених цінними паперами, забезпечує їх появу у майновому обороті як оборотоздатного об'єкта-інструмента посвідчення майнових прав. При втіленні емітентом у цінному папері видових модельних схем побудови майнових прав, які вони згодом повинні посвідчувати, права на цінний папір характеризуються невизначеністю їх правового стану. Вона полягає у тому, що вчинений емітентом правочин у певний момент уже укладений і формально виражений у відповідному документі, але права на цінний папір ще не виникли до моменту його емісії (випуску в обіг). Унікальність вказаної ситуації полягає у тому, що остаточне її визначення з точки зору бажаних для суб'єктів майнових відносин наслідків – встановлення прав на цінний папір, здійснюється ході його емісії (видачі – для неемісійних цінних паперів). У межах емісії, окрім здійснення інших процедурно визначених юридичних актів, має місце узгодження волевиявлення емітента і першого набувача прав на цінні папери шляхом зустрічних правочинів, остаточне укладення яких співпадає з моментом набуття ними правового значення об'єкта-інструмента посвідчення майнових прав.

Таким чином, механізми виникнення особистих немайнових та майнових прав мають суттєві розбіжності. Механізм виникнення особистих немайнових прав є суто нормативним, адже типова модельна схема (цивілістична конструкція) побудови кожного з них визначається на рівні положень Конституції України та ЦК. Змістовна одноманітність всіх вітчизняних цивілістичних конструкцій особистих немайнових прав забезпечує кожному учаснику цивільних відносин рівні можливості щодо їх набуття та здійснення. Ця мета досягається також за рахунок спрощення (по-

рівняно з механізмом набуття майнових прав) механізму набуття більшості різновидів особистих немайнових прав. На відміну від механізму набуття майнових прав, особисті немайнові права переважно набуваються фізичною особою немов автоматично (з моменту народження), а їх носії (фізичні особи) іноді можуть і не усвідомлювати факт їх виникнення. Наприклад, дитині з моменту народження гарантується право на життя, на ім'я, охорону здоров'я тощо. Спрощеність механізму набуття особистих немайнових прав полягає у тому, що правовідносини, зміст яких вони складають, у переважній більшості випадків виникають на підставі однакових юридичних фактів. Це може бути факт народження людини або набуття нею відповідного віку чи навичок, наприклад, право на таємницю листування може виникнути лише у здатної до листування фізичної особи. Для виникнення права юридичної особи на недоторканість її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, що можуть їй належати, необхідною умовою є факт набуття ними цього статусу.

Механізм набуття майнових прав має суттєві відмінності, які полягають перш за все у активній участі самих учасників майнових відносин у процесах саморегулювання. Останнє полягає у формуванні ними правил поведінки, що з моменту настання відповідних юридичних фактів набудуть для них обов'язкового характеру. Визначений нормативно механізм виникнення майнових прав передбачає формування їх змістовних характеристик (та змістовних характеристик кореспондуючих їм обов'язків) у межах таких базових цивілістичних конструкцій як договори, односторонні правочини та цінні папери. Їх застосування дозволяє учасникам відповідних майнових відносин формувати характер та зміст відповідного майнового права згідно свої потреб та уподобань. Можливість найбільш повного врахування різноманітних інтересів учасників майнових відносин досягається за рахунок використання конструкцій поименованих та непоименованих договорів, односторонніх правочинів та окремих видових конструкцій цінних паперів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребной С. А. О понимании и понятии гражданско-правового регулирования общественных отношений / С. А. Погребной // Альманах цивилистики / под ред. Р. А. Майданика. – 2008. – Вып. 1. – С. 60–73.
2. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 183.
3. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М., 2001. – С. 317–318.
4. Теория государства и права : учеб. [для вузов] / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – С. 276.
5. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – С. 625.
6. Василевская Л. Ю. Учение о вещных сделках по германскому праву / Л. Ю. Василевская. – М. : Статут, 2004. – С. 338–339.
7. Меркулов В. В. Гражданско-правовой договор в механизме регулирования товарно-денежных отношений : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. В. Меркулов. – Саратов, 1994. – С. 14.
8. Нерсесов Н. О. О бумагах на предъявителя с точки зрения гражданского права / Н. О. Нерсесов // Сборник избранных трудов по предст. и ценным бумагам в гражданском праве. – М., 2000. – С. 141.

Яроцький В. Л. Особливості виникнення особистих немайнових та майнових правовідносин / В. Л. Яроцький // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 1103–1107 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12jvltmp.pdf>

Виконано аналіз механізмів виникнення особистих немайнових та майнових прав у межах відповідних механізмів правового регулювання. Розглянуто цивілістичні конструкції, застосування яких опосередковує формування типових модельних схем побудови відповідних категорій особистих немайнових та майнових прав. Акцентовано увагу на розбіжностях механізмів виникнення особистих немайнових та майнових прав.

Яроцкий В.Л. Особенности возникновения личного неимущественного и имущественного правоотношения

Выполнен анализ механизмов возникновения личных неимущественных и имущественных прав в рамках соответствующих механизмов правового регулирования. Рассмотрены цивилистические конструкции, применение которых опосредует формирование типовых модельных схем построения соответствующих категорий личных неимущественных и имущественных прав. Акцентируется внимание на различиях механизмов возникновения личных неимущественных и имущественных прав.

Jarotckiy V.L. Singularities of Originating of Personal Non-Property and Property Legal Relationship

Analyzing the mechanisms of emergence of personal non-property and property rights within the appropriate legal framework is devoted. The author considers the civility structures the application of which facilitates the formation of typical model schemes for building up corresponding categories of personal and non-personal rights. The distinctions between the mechanisms of emergence of personal non-property and those of property rights are emphasized.